

مفهوم امامت در پرتو آیه ابتلای حضرت ابراهیم علیه السلام

اصغر غلامی*

چکیده: امامت مقامی الهی است که به برخی از پیامبران و بندگان برگزیده، عطا می‌شود. تفسیرها و برداشتهای متعددی از امامت ارائه شده و بر همین اساس، مبانی متفاوتی در فهم مقام امامت به وجود آمده است. امام به معنی کسی است که از او تبعیت می‌شود. بر اساس آیه ۱۲۴ سوره بقره و با استناد به آیات و روایات، مقام امامت، عهدی الهی است که به جعل خدا صورت می‌گیرد و از مقام نبوت و رسالت افضل است. مقام امامت پس از ابتلائات الهی، به حضرت ابراهیم علیه السلام عطا شده است.

برخی از مفسران اهل سنت، امامت مطرح شده در آیه را به نبوت و رسالت تفسیر کرده‌اند. دیدگاههای مفسران اهل سنت از جمله فخر رازی، ذیل آیه مطرح و نقد و بررسی و سپس آراء مفسران شیعه بیان شده است. بعضی از مفسران نیز در تبیین آیه، مقام امامت تکوینی را مطرح کرده‌اند که تا حدودی متأثر از مبانی عرفانی و فلسفی است.

*. محقق و پژوهشگر.

کلیدواژه: امامت / مقام امام / معنی امام / تبعیت از امام /
امامت تکوینی / امامت تشریعی / تفسیر قرآن / امامت - مفسران اهل
سنت / امامت - مفسران شیعه.

طرح مسئله

امامت الهی مقام و منزلتی بسیار بلند است که از سوی خداوند متعال به برخی از انبیاء و بندگان برگزیده عطا می‌شود. درک صحیح از این مقام، وابسته به آگاهی درست از مفهوم امامت است. در مورد مفهوم امامت، قرائتهای مختلفی مطرح شده و افراد مختلف به بحث پیرامون مفهوم امامت پرداخته و آن را از زوایای مختلف تفسیر کرده‌اند. این آراء از انگیزه‌های متفاوتی ریشه گرفته و منشأ تفسیرهای متعدد و متنوعی شده و مبانی متفاوتی را در فهم مقام امامت، ایجاد کرده‌اند.

عده‌ای مفهوم لغوی امامت را نادیده گرفته‌اند و مقام امامت الهی را به نبوت و رسالت انطباق داده‌اند. گروهی به دلیل نداشتن درک صحیحی از مفهوم واژه‌های نبوت، رسالت و امامت از یک سو و وضوح تفاوت امامت با نبوت و رسالت از سوی دیگر، تفسیری فلسفی و عرفانی از امامت ارائه کرده و آن را بر ولایت مطرح شده در عرفان، تطبیق کرده‌اند که البته این تفسیرها با لغت، اصطلاح قرآنی و روایات اهل بیت علیهم‌السلام همخوانی ندارند.

در نوشتار حاضر، سعی شده است با رجوع به قرآن کریم (به ویژه آیه ۱۲۴ سوره بقره) و روایات اهل بیت علیهم‌السلام و همچنین کتب لغت، معنای صحیحی از امامت ارائه شود.

۱. امام در لغت

امام در لغت، به معنای کسی یا چیزی است که از او تبعیت می‌شود (ج ۹: ۱۲، ص ۲۴) و این تبعیت با هدف مشخصی صورت می‌گیرد. به همین دلیل به راه نیز امام

اطلاق می‌شود؛ زیرا پیمودن راه برای رسیدن به مقصدی می‌باشد. (۱۰: ج ۱۲، ص ۲۶)
رسیدن به مقصد نیز تنها با تبعیت مطلق از طریق آن، محقق می‌شود و انحراف از
طریق، انسان را از مقصد دور می‌کند. همچنین امام کسی است که به او اقتدا
می‌شود. (۱۶: ج ۵، ص ۱۸۶) در نتیجه، جعل امامت برای کسی، به جهت آن است که
مردم به او اقتدا و از اوامر و نواهی او تبعیت کنند تا به هدف و مقصد برسند. در
قرآن نیز لفظ امام به همین معنا استعمال شده است. (۲۶: ج ۶، ص ۱۰)

۲. معنای امام در قرآن

اصل برای این است که خدای تعالی در قرآن کریم و نیز حضرت رسول اکرم و اهل
بیت ایشان (علیهم‌السلام) در روایات، روش جدیدی برای تفهیم و تفاهم ابداع نکرده‌اند؛
بنابراین، امام در اصطلاح قرآنی نیز به معنای پیشوا و کسی خواهد بود که به او اقتدا
و از او تبعیت می‌شود. البته دقت در کاربردهای قرآنی نشان می‌دهد که امام در
اطلاقات قرآنی، در سعادت و شقاوت و عاقبت امور پیروان خود، سهمی جدی و
پایدار دارد.^۱

در آیه ﴿كِتَابٌ مُّوسَى إِمَامًا وَرَحْمَةً﴾ (هود (۱۱) / ۱۷) لفظ امام - به معنای راه روشنی
که برای مؤمنان و تبعیت‌کنندگان مایه رحمت است - به کتاب الاهی اطلاق شده
است. همچنین از آیات ۷۱ و ۷۲ سوره اسراء به روشنی، استفاده می‌شود که
پیشوایان، اعم از پیشوای هدایت یا رهبر ضلالت‌اند و تبعیت از هر کسی، نتیجه‌ای
در پی دارد. این نتیجه پاداش یا عقاب الاهی است.

خداوند در آیات دیگر به صورت روشن‌تری امامان را به دو گروه ائمه هدایت و
ائمه نار تقسیم می‌کند. امامان الاهی مردم را به امر خداوند هدایت می‌کنند. (سجده
(۳۲) / ۲۴) در نتیجه، برای رسیدن به امر خداوند و کسب رضایت او باید از اوامر و

۱. البته می‌دانیم مانعی ندارد در استعمالات قرآنی و روایی، تقييد و تحديد يا توسّعی در معنای لغوی
صورت گیرد. نشان دادن این موارد، نیاز به فحص و عرضه قواین مناسب دارد.

نواهی پیشوایان الهی تبعیت کرد. در مقابل، امام غیر الهی کسی است که پیروان خود را به سوی دوزخ فرا می خواند. نتیجه تبعیت از چنین شخصی، گرفتار شدن به عذاب الهی است. (قصص (۲۸) / ۴۰)

از آنجا که معمولاً آیه امامت حضرت ابراهیم علیه السلام و آیه ملک عظیم مبنای تفسیر مقام امامت قرار می گیرند، ما نیز به طور مستقل، به بحث پیرامون آیه امامت حضرت ابراهیم علیه السلام می پردازیم و امامت را در پرتو این آیه، بررسی می کنیم.^۱

۳. مفهوم امام در آیه امامت حضرت ابراهیم علیه السلام

خدای تعالی می فرماید:

وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ.

[به یاد آر] هنگامی را که خداوند، ابراهیم علیه السلام را به اموری چند آزمود و [ابراهیم] آنها را به اتمام رسانید. [خداوند] به ابراهیم علیه السلام فرمود: همانا من تو را برای مردم، پیشوا و امام قرار دادم. ابراهیم عرض کرد: [در برخی] از فرزندان من نیز این مقام را قرار بده. خداوند فرمود: [این مقام در برخی از ذریه تو خواهد بود و] پیمان من هرگز به ستمکاران نمی رسد.

از این آیه، استفاده می شود که خداوند برای حضرت ابراهیم علیه السلام امامت بر مردم را جعل کرده است؛ بنابراین پیروی از او پیروی از خدا خواهد بود و در نتیجه، موجب هدایت است. جعل امامت پس از آزمونهاى سخت الهی و موفقیّت حضرت ابراهیم علیه السلام در این آزمایشها برای ایشان صورت گرفته است و حضرت ابراهیم علیه السلام چنین مقامی را برای برخی از فرزندان خود نیز درخواست می کند. خدای تعالی نیز درخواست ابراهیم علیه السلام را می پذیرد و ضمن نفی جعل امامت الهی

۱. مفهوم امامت در پرتو آیه ملک عظیم، در مقاله مستقلی مورد بررسی قرار گرفته است. (نک: سفینه ۱۵، ص ۶۶)

برای ستمکاران، آن را در نسل حضرت ابراهیم (علیه السلام) قرار می دهد.

بر اساس این آیه، امامت الاهی مقامی است که از سوی خداوند متعال جعل می شود. خداوند مالک حقیقی همه اشیا است و حق امر و نهی مطلق، متعلق به اوست؛ لذا تبعیت از اوامر و نواهی کسی که از سوی خدای تعالی به این مقام رسیده باشد، لازم و واجب است. به عبارت دیگر، جعل امامت حق انحصاری خداوند است و عبارت «إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا» نیز اعمال این مولویت از ناحیه خدا را می رساند و درخواست حضرت ابراهیم (علیه السلام) نیز بر آن صحه می گذارد. خداوند نیز جعل امامت برای ستمکاران را نفی می کند.^۱

نکته دیگری که می توان از ظاهر آیه استفاده کرد، ابتلای حضرت ابراهیم (علیه السلام) در ظرف نبوت و رسالت است. چنان که ظاهر است، جعل امامت از نظر زمانی بعد از ابتلائات الاهی بوده است و ابراهیم (علیه السلام) از طریق وحی باید اوامر الاهی را تلقی کرده باشد. یعنی حضرت ابراهیم (علیه السلام) که دارای نبوت بود، به جعل الاهی، امام شده است. در نتیجه، می توان گفت مقام امامت غیر از نبوت و افضل از آن است. تمام مطالب یاد شده، از روایات ائمه اهل بیت (علیهم السلام) نیز قابل استفاده است. در ادامه این گفتار، برای رسیدن به فهم دقیق تر از معنای امامت، به سخنان صاحبان این مقام رجوع خواهد شد.

۴. امام در روایات اهل بیت (علیهم السلام)

امام در لغت و استعمال، معنای عامی دارد و شامل امام هدایتگر و امام گمراه کننده می شود؛ ولی در مقاله حاضر، بحث از امامی است که مقام امامت از سوی خدای تعالی برای او جعل شده است. لذا برای شناخت مقام امامت به احادیث امامان الاهی (علیهم السلام) مراجعه می کنیم.

۱. این قسمت از آیه، به صراحت لزوم عصمت امام را بیان می کند.

بر اساس فرمایش رسول خدا ﷺ پیشوایی و وجوب طاعت و مقام امر و نهی، داخل در حقیقت و معنای امامت الهی است. (نک: ۳: ص ۶۴) امام باقر (ع) مقام امامت را مقام فرض الطاعة و دارا شدن حق امر و نهی معرفی می‌کند. (۲۲: ص ۵۰۹؛ ۱۷: ص ۱۹۲؛ ۳۲: ج ۲۵، ص ۱۴۲) بر اساس کلام امام باقر (ع) مقام الهی وجوب طاعت، بالاترین منزلتی است که خدای تعالی به کسی عنایت می‌کند.^۱ در روایتی دیگر امام سجّاد (ع) امر امامت را مقام فرض الطاعة معرفی می‌کند و به حجر الاسود می‌فرماید که برای ایشان، به این مقام اعتراف کند. (۱۹: ج ۱، ص ۲۳۴؛ ۱۲: ۲۹۷ - ۲۹۸) امام صادق (ع) نیز حق امام را اعتقاد به مفترض الطاعة بودن او بیان می‌کند. (۴: ج ۲، ۵۸۴) بنابراین در روایات ائمه (ع) مقام امامت به مقام فرض الطاعة و حق امر و نهی تعریف شده است.

۴-۱) امامت، عهدی از سوی خداوند و به جعل اوست.

روشن شد که امامت الهی و وجوب طاعت و دارا شدن حق امر و نهی، مقامی است که از سوی خدای تعالی به برخی از بندگان خاص، اعطا می‌شود و با اعطای این مقام، اطاعت از تمامی اوامر و نواهی شخص امام، واجب و لازم می‌شود. بدیهی است مقام آمریت به صورت مطلق، از آن خدای تعالی است؛ زیرا خدای تعالی خالق همه خلایق و مالک مطلق آنهاست. لذا فقط کسی حق امر و نهی پیدا می‌کند که از سوی خدای تعالی به مقام آمریت رسیده و از سوی او مأذون باشد. رسیدن به این مقام، مستلزم تربیت الهی است. (۳۱: ج ۱، ص ۲۵۶)

بنابراین امامت و ولایت الهی از سوی خدای تعالی جعل می‌شود و این مقام فقط به برخی از بندگان برگزیده اعطا می‌شود؛ به طوری که حتی بسیاری از پیامبران و رسولان با وجود مقام نبوت و رسالت، فاقد مقام امامت و حق امر و نهی بوده‌اند.

۱. امام باقر (ع) در مورد فضیلت امامت می‌فرماید: ... لَوْ عَلِمَ اللَّهُ أَنَّ اسْمًا أَفْضَلَ مِنْهُ سَمَّانًا بِهِ. (۲۹: ج ۱، ص ۵۸) ... اگر خداوند نامی را بالاتر از امام می‌دانست، قطعاً آن نام را بر ما می‌نهاد.

(نک: ۲۲: ص ۵۰۹؛ ۱۷: ص ۱۹۲؛ ۳۲: ج ۲۵، ص ۱۴۲)

در آیه امامت حضرت ابراهیم علیه السلام و نیز در روایات اهل بیت علیهم السلام از جعل و تفویض الاهی مقام امامت، به عهده‌ی از سوی خدا تعبیر شده است. (۳۲: ج ۲۳، ص ۷۲) امام رضا علیه السلام فهم مقام امامت و حقّ‌گزینش امام را از سوی مردم، نفی می‌کند قدر و منزلت امام را دورتر از دسترس فکر بشری می‌داند و می‌فرماید:

جمردم **ج** از گزینش خدا و گزینش رسول خدا صلی الله علیه و آله و اهل بیتش به انتخاب خود روی آوردند؛ در حالی که قرآن به آنها ندا می‌کند: «پروردگار تو می‌آفریند و بر می‌گزیند آنچه را می‌خواهد. آنها را حقّ‌گزینش نیست. پاک و منزّه است خدای تعالی از آنچه آنها شریک قرار می‌دهند.» (قصص (۲۸) / ۶۸) و نیز می‌فرماید: «هیچ مرد و زن مؤمنی را نرسد که وقتی خدا و رسولش به امری حکم کردند، آنها اختیاری درباره‌ی امرشان داشته باشند.» (احزاب (۳۳) / ۳۶) (ج ۱، ص ۲۰۱)

در نتیجه، روشن است که گزینش امام فقط باید از ناحیه‌ی خدای تعالی صورت گیرد؛ زیرا امامت حقّ امر و نهی و مقام فرض الطاعه می‌باشد. و چون این حقّ به صورت مطلق تنها از آن مالک حقیقی است، فقط او می‌تواند این حقّ را به دیگری تفویض کند.

۲-۴) امامت، افضل از نبوّت و رسالت

چنان‌که پیشتر بیان شد، از ظاهر آیه امامت حضرت ابراهیم علیه السلام چنین استفاده می‌شود که مقام امامت غیر از نبوّت و رسالت می‌باشد. امام صادق علیه السلام نیز پیامبران و رسولان الاهی را چهارگروه معرفّی کرده، امامت را غیر از نبوّت دانسته است. بر اساس کلام امام صادق علیه السلام مقام و منزلت امامت به قدری بلند و رفیع است که بسیاری از پیامبران و رسولان، با اینکه مقامی بس والا نزد خداوند متعال داشتند، فاقد مقام امامت بودند. پیامبران و رسولانی چون ابراهیم علیه السلام هنگامی به این مقام نائل شدند که به توفیق الاهی، امتحانات و ابتلائات سخت و دشوار الاهی را با صبر و شکیبایی، پشت سر گذاشتند و اراده‌ی خود را در اراده‌ی خداوند فانی کردند؛ زیرا تنها

در این صورت است که شخص، شایستگی دارا شدن مقام امر و نهی را پیدا می‌یابد و اطاعتش بر دیگران واجب می‌گردد. (همان: ج ۱، ص ۱۷۵) امام رضا علیه السلام می‌فرماید: ...إِنَّ الْإِمَامَةَ خَصَّ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ بِهَا إِبْرَاهِيمَ الْخَلِيلَ عليه السلام بَعْدَ النَّبِيِّ وَالْخَلَّةَ مَرْتَبَةً ثَالِثَةً، وَفَضِيلَةً شَرَّفَهُ بِهَا وَأَشَادَ بِهَا ذَكَرَهُ، فَقَالَ: «إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا.» (همان: ج ۱، ص ۱۹۹)

... امامت مقامی است که خدای - عزوجل - ابراهیم خلیل علیه السلام را بدان ویژه ساخت؛ مقامی که نسبت به نبوت و خلت، در مرتبه بالاتری قرار دارد و فضیلتی است که خداوند به واسطه آن، ابراهیم علیه السلام را برتری داد.

جابر از امام باقر علیه السلام نقل می‌کند:

خداوند ابراهیم علیه السلام را عبد خویش قرار داد قبل از آنکه او را نبوت دهد. و او را نبی قرار داد قبل از آنکه رسالت دهد. و او را رسول خویش قرار داد قبل از آنکه به مقام خلت رساند. و او را خلیل خویش قرار داد قبل از آنکه مقام امامت به او دهد. هنگامی که همه این مقامات برای او جمع شد، دست او را گرفت و به او فرمود: ای ابراهیم، به راستی که من تو را پیشوای مردم قرار دادم. به دلیل عظمتی که این مقام در نظر ابراهیم علیه السلام داشت، گفت: پروردگارا! در بعضی از فرزندان من نیز [این مقام را قرار بده]. خداوند فرمود: عهد من به ستمکاران نمی‌رسد. (همان: ج ۱، ص ۱۷۵)

از این احادیث به خوبی، تفاوت و برتری مقام امامت نسبت به مقام نبوت و رسالت، استفاده می‌شود.

۵. نظر اهل سنت در معنای امام

جای بسی تعجب است که برخی از اهل سنت در ذیل آیه امامت حضرت ابراهیم علیه السلام متعرض معنای امامت نشده‌اند^۱ و امامت مطرح شده در آیه را به نبوت

۱. به عنوان مثال، ابن تیمیّه در ذیل آیه امامت حضرت ابراهیم علیه السلام اساساً متعرض مفهوم امامت نشده است. نک: ۵: ج ۴، ص ۳۶ - ۳۷.

و رسالت تطبیق کرده‌اند^۱ با اینکه تفاوت امامت با نبوت و رسالت، چه از نظر لغت و چه از نظر استعمال قرآنی، بسیار روشن است. انطباق امامت مطرح شده در آیه کریمه به نبوت و رسالت نیاز به دلیل دارد.

قاضی عبدالجبار در بحث امامت کتاب مغنی، به صورت مستقل، به مفهوم امامت در ذیل آیه امامت حضرت ابراهیم (ع) پرداخته است؛ اما در بررسی ادله شیعه در اثبات امامت امیرالمؤمنین (ع) با اشاره‌ای اجمالی به این آیه، ادعا کرده که منظور از امامت در آیه امامت حضرت ابراهیم (ع) نبوت است. (۳۳: ج ۲۰، ص ۱۹۵) قاضی عبدالجبار برای ادعای خود دلیلی نمی‌آورد؛ اما فخر رازی دلایلی برای این ادعا بیان می‌کند. دلایل فخر عبارت‌اند از:

اول: عبارت «لنناس إماما» دلالت دارد به اینکه خدای تعالی حضرت ابراهیم (ع) را برای همه مردم امام قرار داده است و اگر چنین باشد، ناگزیر ابراهیم (ع) باید رسولی از ناحیه خداوند و در [اخذ] شرع مستقل باشد؛ چرا که اگر او تابع رسول دیگری باشد، مأموم آن رسول خواهد بود و نه امام او، که در این صورت، عموم از بین می‌رود.

دوم: لفظ دلالت دارد بر اینکه حضرت ابراهیم (ع) در همه امور امام است و اگر چنین باشد ناگزیر باید نبی باشد.

سوم: همه انبیاء (ع) - از آن جهت که تبعیت ایشان بر خلق واجب است - امام‌اند. خدای تعالی می‌فرماید: «ایشان را امامانی قرار دادیم که به امر ما هدایت می‌کنند.» (۱۸: ج ۴، ص ۴۳)

وی در ادامه می‌نویسد:

وقتی اثبات شد اسم امام در موارد ذکر شده به کار می‌رود و ثابت شد که پیامبران در بالاترین مراتب امامت هستند، واجب می‌شود که در آیه لفظ امام حمل بر نبوت شود. (همان)

۱. نیشابوری در ذیل آیه امامت حضرت ابراهیم (ع) می‌نویسد: «والأکثرون علی أن الإمام هاهنا النبی». (۳۸: ج ۱، ص ۳۹۰)

رشید رضا نیز مراد از امامت را در این آیه رسالت می‌داند:
امامت در اینجا عبارت از رسالت است. و اما فائده امتحان، شناساندن
ابراهیم علیه السلام به خود اوست. (۲۸: ج ۱، ص ۴۵۵)

۱-۵ پاسخ به سخنان اهل سنت

۱-۱-۵ نبی و رسول در لغت و استعمال قرآنی

«نبی» صفت مشبّه بر وزن فعیل، یا مشتقّ از مادّة «نبا» به معنای خبر است (۱۰: ج ۱۱، ص ۲۸۴) یا از مادّة «نبوة» و «نباوة» به معنای ارتفاع، مشتقّ شده است. (همان: ج ۱۵، ص ۳۰۲)

بنابر اشتقاق اوّل، نبی یعنی شخصی که حامل خبر است، ولی معمولاً به معنای «مُنْبِئ» یعنی خبرآورنده به کار می‌رود (مانند نذیر که به معنای مُنْذِر به کار برده می‌شود). و بنابر اشتقاق دوم، نبی یعنی مرتفع. ابن اثیر می‌گوید: در حدیث آمده: لَا تَصَلُّوا عَلَى النَّبِيِّ. (ج ۱: ص ۵، ۱۱) یعنی بر زمین بلند نماز نخوانید. پیامبران الهی نیز چون مردانی بلند مرتبه و والا مقام بودند، از این جهت، به آنها نبی گفته شده است.

در نتیجه، نبی از جهت لغت، معنا و مفهوم عامی دارد که شامل همه خبرآوردندگان می‌شود؛ اما در کلام عرب، این لفظ تنها در مورد خبرآوردندگان از ناحیه خدای تعالی به کار رفته است. بنابراین، روشن است که داشتن حقّ امر و نهی و لزوم تبعیّت از نبی، قابل استفاده از لغت نیست.

«رسول» نیز صفت مشبّه است که از ریشه «رسل، یرسل» اخذ شده به معنای کسی است که حامل رسالتی است و در مورد کسی به کار می‌رود که حامل رسالت رسولان آسمانی (فرشتگان) باشد. استعمال رسول، از این جهت، اعمّ است و در قرآن و روایات و کلام عرب، به این معنای کار می‌رود. بر اساس نظر ابن انباری رسول در لغت به معنای کسی است که از اخبار مبعوث کننده‌اش تبعیّت می‌کند.

پس برای رسول نیز لزوم تبعیت و داشتن حقّ امر و نهی، از لغت بر نمی‌آید. بنابراین، اطاعت از نبی و رسول هنگامی لازم می‌شود که پیامی از ناحیه خدا برای خلق داشته و امر به ابلاغ آن شده باشند. در این صورت، آنچه اطاعتش واجب است، در حقیقت امر خدای تعالی می‌باشد و نبی و رسول در اینجا واسطه انتقال امر خداوند متعال به مردم‌اند.

ممکن است از آیه «وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا لِيُطَاعَ بِإِذْنِ اللَّهِ» (نساء (۴) / ۶۴) چنین برداشت شود که اطاعت رسولان واجب است؛ اما روشن است که در این آیه، در اطاعت از رسولان، حیث ارسال لحاظ شده است. به عبارت دیگر، از این آیه نیز استفاده می‌شود که اطاعت از رسولان بدان جهت لازم است که از طرف خدا به سوی مردم فرستاده شده و حامل پیام الاهی‌اند؛ بنابراین، شخص رسول مقام امر و نهی ندارد. اما چنان‌که پیشتر مطرح شد، در مفهوم لغوی امامت، نوعی تبعیت و فرمانبرداری اخذ شده و در استعمالات قرآنی لفظ امام نیز حقّ امر و نهی برای امام مورد نظر است. لذا در آیه امامت حضرت ابراهیم (ع) خدای تعالی در مورد مقام امامت، از لفظ «جعل» استفاده کرده است؛ چراکه اطاعت از امام موضوعیت دارد و امام مبلّغ او امر الاهی نیست؛ بلکه خود او دارای مقام امر و نهی است چون حقّ امر و نهی مطلق از آن خداست، تفویض این مقام به دیگری باید به اذن و جعل الاهی باشد.^۱

۵-۱-۲) پاسخ به دلائل فخر رازی

یکی از دلایلی که فخر رازی برای تأیید ادّعای خود ذکر کرده، اطلاق امامت حضرت ابراهیم (ع) در آیه است؛ اما چنان‌که اثبات شد، امامت غیر از رسالت است و حتی اگر حضرت ابراهیم (ع) رسالت هم نداشت، با اخذ شریعت از رسول دیگر،

۱. در این زمینه نك: ۳۶: ج ۱، ص ۳۴۲ - ۳۴۵.

امامت ایشان مقید نمی شد؛ چراکه این دو مقام با یکدیگر تفاوت ماهوی دارند. به علاوه، جعل امامت هنگامی برای حضرت ابراهیم علیه السلام صورت گرفت که ایشان دارای مقام نبوت و رسالت بود و این مقامها در یک شخص قابل جمع اند؛ در نتیجه، حضرت ابراهیم علیه السلام برای اخذ شرع نیاز به رسول دیگری نداشت و سخن فخر رازی مغلطه ای بیش نیست.

بر اساس دلیل دوم فخر رازی، لفظ امام، دلالت دارد که حضرت ابراهیم علیه السلام در همه امور امام است و اگر چنین باشد، ناگزیر جابر ابراهیم علیه السلام باید نبی باشد. این دلیل فخر رازی نیز روشن نیست. به عبارت دیگر، فخر هیچ اشاره ای به ارتباط امامت در کل اشیاء با نبوت نکرده است. امام در همه امور و امام در برخی، از این جهت که امامت غیر از نبوت است، یکسان می باشند. بدین معنا که وقتی امامت با نبوت تفاوت ماهوی داشته باشد، کسی که در همه امور امام است و کسی که در برخی امور امام قرار داده شده است، هیچ کدام مصداق نبی نخواهند بود. استدلال سوم رازی چنین است: همه انبیاء علیهم السلام از آن جهت که تبعیت ایشان بر خلق واجب است، امام اند. پاسخ استدلال فوق نیز پیشتر با بررسی لغوی و استعمال قرآنی الفاظ امام، نبی و رسول، به طور مبسوط بیان و ثابت شد که اطاعت از حاملان پیام الهی اولاً و بالذات واجب نیست؛ بلکه اطاعت از اوامر الهی - که انبیاء منتقل کننده آن هستند - بر خلق واجب است؛ لذا همه انبیاء علیهم السلام لزوماً دارای مقام امامت نیستند.

۵-۱-۳) جعل امامت در ظرف نبوت و رسالت

اشکال دیگر به سخن فخر رازی، رشید رضا و دیگر علمای اهل سنت، این است که اگر منظور از مقام امامت در آیه کریمه، نبوت و رسالت باشد، جعل آن برای حضرت ابراهیم علیه السلام تحصیل حاصل خواهد بود؛ زیرا روشن است که ابتلائات حضرت ابراهیم علیه السلام در کهن سالی ایشان و در ظرف نبوت و رسالت بوده است.

رشید رضا در پاسخ این اشکال، از قول عبده می‌نویسد:

...[خداوند در آیه] نگفته است پس من تو را [امام] قرار دادم؛ برای نمایاندن اینکه [جعل امامت] صرف فضل خدای تعالی و گزینش اوست نه به سبب اتمام کلمات. پس امامت در اینجا عبارت است از رسالت و آن برای کسی اکتسابی نیست. (۲۸: ج ۱، ۴۵۵)

در پاسخ عبده باید گفت، حتی با فرض اینکه جعل امامت، نتیجه ابتلا و امتحان نباشد - که این ادعا خود، به دلیل نیاز دارد - ظهور آیه در این است که ابتلا و امتحان حضرت ابراهیم (ع) از نظر زمان و رتبه، پیش از جعل امامت بوده است و عدم کاربرد تعبیر «فقال»، مقدم بودن ابتلا و امتحان را بر جعل مقام امامت نفی نمی‌کند. از سوی دیگر، چنانچه منظور از ابتلا، تکلیف کردن به واسطه امر و نهی و تشریع باشد (چنان‌که برخی از اهل سنت گفته‌اند)^۱ مسلماً موارد ابتلا و امتحان (کلمات) باید از طریق وحی به حضرت ابراهیم (ع) برسد و راهی جز وحی برای دریافت اوامر و نواهی و تکالیف الهی وجود ندارد. بنابراین لازم می‌آید که ابتلا و امتحان حضرت ابراهیم (ع) در ظرف نبوت و رسالت بوده باشد.

۵-۴) ابتلائات حضرت ابراهیم (ع)

براساس روایات اهل بیت (ع) مسلم است که مقام امامت غیر از نبوت و رسالت و افضل از آنهاست. بدین رو، حضرت ابراهیم (ع) بعد از رسیدن به مقام نبوت و رسالت، از سوی خداوند متعال به امامت نائل گردید. در نتیجه، شیعه برای اثبات این موضوع نیاز به بررسی موارد ابتلای حضرت ابراهیم (ع) ندارد؛ لذا موضوع را در آراء و انظار اهل سنت بررسی می‌کنیم.

مقاتل بن سلیمان می‌نویسد:

مراد از ابتلا در آیه شریفه، همه مسائلی است که در قرآن ذکر شده... (مانند)

۱. به عنوان نمونه، نک ۹: ج ۱، ص ۲۳۷؛ ۳۰: ج ۲، ص ۹۶؛ ۱۴: ج ۱، ص ۱۸۶؛ ۲۰: ج ۱، ص ۱۸۳.

هنگامی که ابراهیم علیه السلام را به آتش افکندند و هنگامی که خواست پسرش را ذبح کند و... (۳۴: ج ۱، ص ۷۶)

برخی ابتلائی که در قرآن برای حضرت ابراهیم علیه السلام ذکر شده عبارت اند از:

۱- ابتلا به آتش نمرود. (انبیاء (۲۲) / ۱۸ و ۱۹)

۲- رها کردن هاجر و اسماعیل علیهما السلام در بیابان بی آب و علف. (ابراهیم (۱۴) / ۳۷)

۳- ابتلا به ذبح حضرت اسماعیل علیه السلام. (صافات (۳۷) و ۳۷ و ۱۰۳ - ۱۰۶)

البته نمی توان به صورت قطعی گفت که منظور از کلمات در آیه شریفه، موارد فوق باشد؛ اما بدیهی است که تحقق این ابتلائات در ظرف نبوت و رسالت و کهن سالی حضرت ابراهیم علیه السلام بوده است؛ چرا که ابراهیم علیه السلام پس از نبوت، مأموریت یافت تا با بت پرستی مبارزه کند و خداوند در کهن سالی به او فرزند عطا کرد. (ابراهیم (۱۴) / ۳۹) در نتیجه، اگر برخی از موارد مطرح شده در قرآن، جزء کلماتی باشند که در آیه امامت حضرت ابراهیم علیه السلام بدان اشاره شده است^۱، نیل حضرت ابراهیم علیه السلام به مقام امامت در کهن سالی و بعد از نبوت و رسالت، مسلم خواهد بود. برخی از اهل سنت برای کوچک جلوه دادن مقام اعطایی خداوند به حضرت ابراهیم علیه السلام مواردی ساده و معمولی چون رعایت بهداشت و این قبیل مسائل را به عنوان ابتلائات حضرت ابراهیم علیه السلام ذکر می کنند. (۹: ج ۱، ص ۲۳۷ - ۲۳۸) اما این موارد، کارهایی است که حتی انسانهایی با درجه ایمان ضعیف قادر به امتثال آن هستند. لذا معرفی این موارد به عنوان کلماتی که خداوند، یکی از پیامبران اولی العزم خود را با آنها آزموده، کوچک شمردن، مقام حضرت ابراهیم علیه السلام است.

همچنین اگر نیل به مقام امامت و دارا شدن حق امر و نهی بر مردم، نتیجه موفقیت در چنین آزمودنهایی باشد، دسترسی به این مقام برای بسیاری از انسانهای

۱. چنان که در کلام برخی از اهل سنت مشاهده می شود. برای نمونه نک: ج ۳۰: ج ۲، ص ۹۷؛ ۲۵: ج ۱، ص ۵۲۷؛ ۸: ج ۱، ص ۲۰۶.

عادی سهل و ممکن خواهد بود. البته روایات اهل سنت در این موضوع، مختلف و پراکنده است. برخی مفسران مواردی چون آتش نمرود، ذبح حضرت اسماعیل و هجرت حضرت ابراهیم را نیز جزء ابتلائات مطرح شده در آیه امامت حضرت ابراهیم می دانند. (۱۸: ج ۱، ص ۴۲) اختلافات در این زمینه به قدری زیاد است که فخر از قول قفال می نویسد:

...پس اگر روایات در تمام این موارد ثابت شود، قائل شدن به کل آنها واجب است. اما اگر در بعضی موارد ثابت شود و در برخی موارد ثابت نشود، در این هنگام، بین این روایات تعارض پیش می آید و باید توقف شود و خدا دانایتر است. (همان، ج ۱، ص ۴۲. برای مشاهده اختلاف نظر اهل سنت در این باره، نک: ۲۵: ج ۱، ص ۵۲۴ - ۵۲۸؛ ۹: ج ۱، ص ۲۳۷؛ ۶: ج ۱، ص ۱۳۹ - ۱۴۰)

بنابراین، یا باید تمام روایات اهل سنت به سبب تعارض، گذاشته شود یا باید به همه موارد ملتزم شوند. یا باید رازی پس از نقل مطلب فوق می نویسد:

به عقیده قاضی، شاید مراد از کلمات مواردی باشد که حسن در حدیث کوکب و شمس و قمر ذکر کرده و خدا ابراهیم (علیه السلام) را قبل از نبوت، به این موارد آزموده است؛ اما ذبح فرزند و هجرت و آتش نمرود، تمام این موارد بعد از نبوت ابراهیم (علیه السلام) بوده است... (۱۸: ج ۱، ص ۴۲)

بنابراین، اهل سنت با وجود تلاش بسیار، حتی نتوانسته اند خود را قانع کنند که ابتلائات حضرت ابراهیم (علیه السلام) قبل از نبوت ایشان بوده است. پس اگر همچنان قائل باشند که امر مجعول برای حضرت ابراهیم (علیه السلام) نبوت یا رسالت بوده است، باید این اشکال را پاسخ دهند که در این صورت، تحصیل حاصل لازم می آید. عبده می گوید که جعل امامت، متفرع بر ابتلائات نیست و مراد از امامت در آیه، رسالت است. رشید رضا پس از نقل این کلام می گوید:

و در کلام دلیلی نیست بر اینکه ابتلا قبل از نبوت بوده است. اما فایده امتحان، شناساندن ابراهیم (علیه السلام) به خود او می باشد که او نسبت به آنچه خدا مخصوصش گردانید، سزاوار است و این تقویت اوست برای عملی کردن دستورات الهی.

(۲۸: ص ۴۵۵)

اما دیدیم که ظهور آیه در آن است که پس از ابتلا و موفّقیت ابراهیم، خدای تعالی مقام امامت را برای نبی خود جعل کرده است. لذا توجیه رشید رضا بر خلاف ظاهر آیه و بی دلیل است و علمای اهل سنت چاره‌ای جز این ندارند که بپذیرند مقام امامت غیر از نبوت و رسالت و افضل از آنهاست و خدای تعالی امامت را - که همان مقام افتراض الطاعه و حقّ امر و نهی است - فقط به برخی از انبیاء و رسولان خود، آن هم پس از آزمونه‌های سخت و دشوار، عطا می‌کند؛ چرا که لازمه دارا شدن چنین مقامی، فانی شدن اراده شخص در اراده الهی است و این جز با تسلیم محض بنده در مقابل ابتلائات و اوامر الهی ممکن نیست.

۶- آراء برخی از علما در مفهوم امامت

۱-۶ نظر شیخ ابوالفتوح رازی

مفسّر گران قدر، مرحوم شیخ ابوالفتوح رازی، در تفسیر «امام» در ذیل این آیه می‌نویسد:

و «امام»... یعنی مقتدای امت بود و اصل او من اّمّه إذا قَصده باشد... و نیز در آیت دلیل است بر آنکه درجه امامت از درجه پیغمبری جداست؛ برای آنکه خدای تعالی ابراهیم را - با آنکه پیغامبر بود - تا امامتش نداد، امام نشد. پس باید که این درجه‌ای باشد جز درجه پیغامبری. (۱۱: ج ۲، ص ۱۴۲ - ۱۴۳)

و نیز می‌نویسد:

و در آیت دلیل است بر آنکه امامت به خدای تعلّق دارد چون نبوت لِقوله: «إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا» ای عجب! ابراهیم با پایه و منزلت او، و با پیغامبری و خلّت، و آنکه از پیغامبر ما گذشته، خدای را از او بهتر پیغامبر نبود تا خدایش امام نکرد، امام نشد. ابراهیم این پایه از خود نیافت... (همان: ص ۱۴۳)

مرحوم ابوالفتوح مقام امامت را غیر از نبوت و همان مقام مولویت و فرض

الطاعة و به جعل الاهی می داند.

۶-۲) نظر امین الاسلام طبرسی

مرحوم طبرسی در تفسیر جوامع الجامع، ذیل آیه امامت حضرت ابراهیم علیه السلام به صورت تفصیلی وارد بحث مفهوم امامت نشده است؛ اما از بیان اجمالی و مختصر ایشان، دو نکته استفاده می شود.

اول اینکه وی امام را به همان معنای لغوی اش تفسیر کرده است؛ دوم اینکه مقام امامت را به جعل الاهی و برای تبعیت مردم از امام، معرفی می کند. (۲۴: ج ۱، ص ۷۷)

۶-۳) نظر ملا صالح مازندرانی

از نظر مرحوم ملا صالح مازندرانی، امام کسی است که به او اقتدا می شود و رتبه و منزلت او (در نزد خداوند) بالاتر از نبوت و خلّت است... (۳۱: ج ۵، ص ۱۳۵ - ۱۳۷ و ۲۳۷) ملا صالح نیز امامت را به معنای وجوب طاعت و فرض الطاعة معرفی کرده و از آیه و روایات اهل بیت چنین استفاده می کند که مرتبه و منزلت آن، بالاتر از نبوت و خلّت است.

۶-۴) نظر سید اسدالله شفتی

مرحوم شفتی با استفاده از آیات و روایات فراوان، به طور مبسوط به بررسی معنای امام پرداخته است. ایشان در معنای امام می نویسد:

امام - چنان که در کشف در تفسیر آیه کریمه «إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا» آمده - اسم کسی است که به او اقتدا می شود... امامت بر اساس آنچه از آیات و روایات روشن می شود، ولایتی است که خداوند از مردم بر آن میثاق گرفته... امامت ملک الاهی و سلطنت ربّانی است... و از روایات (مذکور) - و به ویژه با کنار هم قرار دادن و جمع بین روایات - استفاده می شود که ملک عظیم و وجوب اطاعت و امامت و خلافت به یک معنا هستند... نتیجه اینکه مجموعه آیات و روایات، دلالت دارند که امامت، سلطنت الاهی است که (به تملیک خدا و) ناشی از

سلطنت خدا بر بندگان خود می‌باشد و (امامت) همان ملک عظیم است؛ بدان جهت که از سوی مالک حقیقی تملیک می‌شود. در نتیجه اطاعت از امامان، اطاعت از خدای عزوجل است و سرپیچی از دستورات ایشان، نافرمانی خدای عزوجل می‌باشد... (۳۷: ص ۳ - ۲۲)

ایشان با توجه به آیات و روایاتی که در کتاب خود آورده، امامت الهی را به مولویت، سلطنت، حق امر و نهی و مقام فرض الطاعه از سوی خدای تعالی معنا کرده است.

۵-۶) نظر آیت الله محمدباقر ملکی میانجی

آیت الله ملکی میانجی در تفسیر مناهج البیان ذیل آیه امامت حضرت ابراهیم علیه السلام می‌نویسد:

«تو را برای مردم امام قرار دادم» یعنی (مقامی) برای تو جعل کردم که در تمام آنچه بدان امر یا از آن نهی می‌کنی و همچنین در همه آنچه از شئون دینی که انجام می‌دهی یا ترک می‌کنی، از تو تبعیت و به تو اقتدا شود. و جایز نیست این (مقام) به رسالت تفسیر شود... زیرا نه مفهوم نبوت و رسالت با امامت مناسبت دارد و نه مصداق آن. (۳۶: ج ۱، ص ۳۴۳)^۱

مرحوم آیت الله ملکی قول فخر رازی را مبنی بر انطباق امامت بر نبوت و رسالت آورده و در نقد این سخن، به تفصیل، تفاوت نبوت و رسالت را با مقام امامت، تبیین کرده، جعل امامت برای حضرت ابراهیم علیه السلام را تملیک حق امر و نهی و قبض و بسط به ایشان تفسیر کرده است. به نظر ایشان، وجوب تبعیت از حضرت ابراهیم علیه السلام و مقام فرض الطاعه حضرتش، به سبب جعل الهی و از باب وجوب اطاعت از کسی است که از ناحیه خدای سبحانه دارای حق امر و نهی شده است. (نک: ۳۶: ج ۱، ص

۱. روشن است که مراد از مصداق در اینجا شخص نیست و بیان فوق قرینه است بر اینکه مرحوم آیت الله ملکی میانجی برای مقام امامت و نبوت، حقیقی جدا از یکدیگر قائل است و مراد ایشان از مصداق نیز حقیقت مقام امامت است که با نبوت و رسالت تباین دارد.

۶-۶) نظر آیت الله جعفر سبحانی

آیت الله سبحانی پس از طرح چند نظریه در مفهوم امامت - از جمله نظر مرحوم علامه طباطبایی - ورد آنها ذیل عنوان «امام پیشوای مفترض الطاعه» می نویسد:

تحلیل معنای حقیقی «امام» در قرآن، در گرو شناخت مفاد «نبی» و «رسول» است... در نبوت و رسالت مجرّد از امامت، اطاعت رسول عین اطاعت خدا بوده و هرگز دو نوع اطاعت وجود ندارد؛ ولی آن گاه که به مقام امامت مفتخر گردید، با جعل و نصب الاهی، دارای امر و نهی می گردد و حقّ اطاعت مستقل پیدا می کند. (۲۱: ص ۲۴۹ - ۲۵۳)

۷. نظریه امامت تکوینی

برخی از صاحب نظران در مقام تبیین آیه مورد بحث، مقام امامت را از معنای تشریعی آن برگردانده و مدلول آن را نوعی تصرّف تکوینی تلقی نموده اند. به نظر می رسد که این نظریه تا حدّی از مبانی عرفانی و فلسفی متأثر است. در ادامه، به بررسی این نظریه می پردازیم.

۱-۷) مرحوم علامه طباطبایی

مرحوم علامه طباطبایی در مورد معنای امام می نویسد:

آنچه از کلام خدای تعالی در می یابیم، آن است که: هر جا به معنای امامت اشاره شده، همراه آن و به عنوان تفسیر، به هدایت نیز اشاره شده است... پس امامت را از باب تعریف آن، به هدایت وصف کرده و سپس این هدایت را با امر، مقید ساخته است. پس آشکار می کند که [معنای] امامت، مطلق هدایت نیست؛ بلکه آن هدایتی است که به امر خدا واقع می شود. و حقیقت این امر در این آیات بیان شده است: «همانا امر او چنان است که هر گاه خلق چیزی را اراده کند، به او می گوید باش پس [موجود] می شود؛ پس منزّه است خدایی که ملکوت هر چیزی به دست اوست.» و «امر ما نیست مگر به یک آن؛ مانند چشم بر هم زدن.»

و مراد از کلمه «کُن» غیر از تعین دادن به شیء عینی (عین ثابت) نیست... و بالجمله امام هدایتگری است که به امر ملکوتی که همراه اوست، هدایت می‌کند. پس امامت به حسب باطن، نحوه‌ای از ولایت بر مردم در اعمال ایشان و هدایت آنها برای رساندن به مطلوب است به امر خداوند. (۲۳: ج ۱، ص ۳۷۴-۳۷۵)

مرحوم طباطبایی با عطف چند آیه به یکدیگر و تفسیر برخی آیات با آیات دیگر، سعی در ارائه معنای جدیدی از امامت دارد. ایشان امامت را به معنای هدایت مردم به سمت کمال مطلوب آنها همراه با نوعی تصرّف تکوینی می‌داند؛ اما روایات اهل بیت علیهم‌السلام مقام امامت را به مقام فرض الطاعة و حقّ امر و نهی بر موجودات مختار معنا می‌کنند. در این تعریف، شخص با اراده و اختیار خود باید از اوامر و نواهی امام تبعیت کند و به هیچ عنوان، از تصرّف تکوینی در قلوب افراد، به هدایت تعبیر نشده است. البته مسلّم است که امامت از دیدگاه روایات، انحصار در مقام فرض الطاعة ندارد؛ بلکه جهات دیگری - به ویژه در جنبه هدایتی و علمی امام - وجود دارد؛ اما به نظر نمی‌رسد سخن علامه طباطبایی در این جهت بوده باشد. در هر صورت، وجوب طاعت، حقّ امر و نهی و مقام افتراض الطاعة بالاترین منزلت نزد خدای تعالی است و این مطلب در روایات ذیل آیه حضرت ابراهیم علیه‌السلام برای امامت ذکر شده است. اما این سخن که منظور از امامت در آیه کریمه، تصرّف تکوینی در قلوب و ایصال الی المطلوب است، قرینه مناسبی ندارد و از روایات اهل بیت علیهم‌السلام نیز چنین مطلبی استفاده نمی‌شود.

علامه طباطبایی با استناد به آیات «إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» و «وَمَا أَمْرُنَا إِلَّا وَاحِدَةٌ» مراد از امر را امر تکوینی می‌داند و آن را به امر در «وَجَعَلْنَاهُمْ أُمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا» تعمیم و تسری می‌دهد و نتیجه می‌گیرد که مراد از «يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا» هدایت تکوینی افراد به امر خدا و با تصرّف در قلوب آنهاست؛ در صورتی که ظاهر آیات، از هدایت افراد به واسطه امر و نهی تشریعی حکایت دارد و روایات

وارد در ذیل این آیات نیز مؤید این مطلب‌اند. (۳۱: ج ۱، ۲۱۶)

آیت الله شیخ جعفر سبحانی پس از طرح نظریه علامه طباطبائی در مفهوم امامت، در ذیل عنوان «پایه استواری این نظریه» می‌نویسد:

در اینکه برخی از شخصیت‌های والا می‌توانند علاوه بر هدایت تشریعی، دارای هدایت تکوینی گردند، سخنی نیست؛ هر چند اثبات آن، نیاز به دلیل قطعی دارد. ولی تفسیر امام به کسی که دارای چنین هدایت تکوینی است، شاهد روشن ندارد. (۲۱: ج ۵، ص ۲۴۱)

۲-۷) نظر استاد جوادی آملی

امامت، عهدی الهی و مقامی موهبتی است نه کسبی... نمی‌توان مراد از امامتی را که ابراهیم خلیل الرحمان بدان منصوب شد، نبوت و مقتدا و اسوه بودن برای دیگران و زعامت و رهبری جامعه و مردم دانست. برجسته‌ترین معنایی که امامت مذکور در این آیه بر آن قابل تطبیق، است هدایت باطنی و ملکوتی و هدایت به معنای ایصال به مطلوب است؛ زیرا قرآن کریم یکی از ویژگیهای ائمه را هدایت به امر الله بیان می‌کند. (۵: ج ۶، ص ۴۱۴)

به نظر می‌رسد که این سخن با لغت، اصطلاح قرآنی و روایات اهل بیت (ع) سازگار نباشد. دلیل استاد برای قول خود آن است که ابراهیم (ع) نبی و قدوة جامعه بوده و هر نبوتی با امامت (به معنای زعامت) همراه است؛ پس نمی‌توان مراد از امامتی را که ابراهیم خلیل الرحمان (ع) بدان منصوب شد، نبوت و مقتدا و اسوه بودن برای دیگران و زعامت و رهبری جامعه و مردم دانست.

بیان فوق نیز با معنای لغوی و اصطلاحی نبی و همچنین صریح روایات اهل بیت (ع) سازگار نیست. به عبارت دیگر، قدوة، اسوه و مقتدا بودن و یا زعامت و رهبری داشتن نبی، از لغت و اصطلاح، قابل استفاده نیست و در روایات اهل بیت (ع) نیز امر به خلاف آن است. (نک: ۳۲: ج ۲۵، ص ۱۴۱)

آقای جوادی آملی ادعا می‌کند برجسته‌ترین معنایی که امامت مذکور در این آیه

بر آن قابل تطبیق است، هدایت باطنی و ملکوتی و هدایت به معنای ایصال به مطلوب است؛ به این دلیل که قرآن کریم یکی از ویژگیهای ائمه را هدایت به امرالله بیان کرده است. اما محلّ نزاع در اینجا نیست. ثبوت کمال و قدرت برای ائمه علیهم السلام مورد اتفاق است؛ اما اینکه آیه امامت حضرت ابراهیم علیه السلام بر این معنا دلالت کند و معنای امامت بر این ادّعا منطبق باشد، محلّ مناقشه است.^۱

نتیجه

خداوند متعال، خالق همه اشیاء و مالک حقیقی آنهاست؛ لذا حقّ تصرّف در اشیاء و امر و نهی به موجودات مختار، به صورت مطلق متعلق، به اوست. به بیانی دیگر، خدای تعالی خالق همه خلائق و مالک مطلق آنهاست و همه خلائق ملک طلق اویند؛ پس بر همه خلائق مولوئیت و آمرئیت دارد. از سوی دیگر، بدیهی است که حقّ امر و نهی و مولوئیت، قابل تفویض به دیگران نیز می باشد. مخلوقات نسبت به یکدیگر در عرض مساوی اند و در حقیقت مخلوق بودن، تفاوتی با هم ندارند. لذا کسی حقّ امر و نهی و مولوئیت بر دیگری ندارد؛ مگر آنکه از سوی خالق آنها مأذون باشد. خداوند متعال، از ابتدای خلقت افرادی را برگزیده و با اعطای مقام نبوت و رسالت به ایشان، با آنها ارتباط برقرار کرده و برخی را واسطه ابلاغ اوامر و نواهی خود بر دیگر بندگان قرار داده است. بر اساس روایات اهل بیت علیهم السلام مقام و منزلت بیشتر پیامبران الهی، از این امر تجاوز نمی کرده است. وظیفه مردم در قبال آنان، پذیرش دعوت ایشان و گردن نهادن به وظایفی است که آنان از سوی خداوند متعال می آوردند. اما خدای تعالی از میان انبیاء خود، عده ای را برگزیده و به ایشان حقّ امر و نهی، بخشیده است. این مقام به قدری رفیع است که بسیاری از پیامبران و رسولان - با اینکه مقامی بس والا نزد خدای تعالی داشتند -

۱. این موضوع در نقد آراء مرحوم علامه طباطبائی بررسی شد.

فاقد این مقام بودند. تنها پیامبران و رسولانی به این مقام نائل می شدند که امتحانات و ابتلائات سخت و دشوار الهی را با صبر و شکیبایی، به توفیق الهی، پشت سر گذاشته، اراده خود را در اراده خداوند متعال فانی کنند. خداوند در قرآن، از این مقام با عنوان امام یاد می کند. البته امامت در شخص، مبتنی بر داشتن نبوت نیست و خداوند، این مقام را - که برترین منزلت نزد اوست - به برخی بندگان برگزیده خویش نیز عطا می کند. منزلت امامت به قدری نزد خداوند بالاست که امام باقر (علیه السلام) می فرماید:

لو علم الله أنَّ اسماً أفضل منه لسمَّانا به. (۲۹: ج ۱، ص ۵۸)

اگر خداوند نامی را برتر از امام می دانست، ما را بدان نام می نامید.

بنابراین، امامت مقامی است بسیار رفیع که از نبوت و رسالت افضل است و تطبیق آن با نبوت و رسالت، ناشی از عدم شناخت مفهوم آن در لغت، اصطلاح قرآن و لسان روایات اهل بیت (علیهم السلام) است.

همچنین تفسیر امامت به ولایت باطنی و تهی کردن آن از مفهوم اصلی، یعنی حق امر و نهی بر موجودات مختار نیز موجب کم اثر جلوه دادن این مقام عظیم الهی است.

۲

منابع

۱. ابن اثیر، مبارک بن محمد. *النهاية في غريب الحديث و الاثر*. قاهره: دار احیاء الکتب العربیة، ۱۳۸۳ ق.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی. *ثواب الاعمال و عقاب الاعمال*. تصحیح: علی اکبر غفاری. تهران: مکتبه الصدوق، ۱۳۹۱ ق.
۳. _____ معانی الاخبار. تهران: مکتبه الصدوق. قم: مؤسسه دارالعلم، ۱۳۷۹ ق.
۴. _____ من لا یحضره الفقیه. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۷ ق.

۵. ابن تیمیّه، احمد بن عبدالحلیم. منهاج السنّة النبویّة فی نقض کلام الشیعة و القدریّة. المطبعة المیریّة.
۶. ابن جوزی، ابوالفرج. زاد المسیر فی علم التفسیر. المکتب الاسلامی للطباعة النشر، ۱۳۸۴ق.
۷. ابن سیّد، علی بن اسماعیل. المحکم و المحيط الاعظم. بیروت: دارالکتب العلمیّه، ۱۴۲۱ق.
۸. ابن عطیّه، محمّد بن عبدالحق. المحرّر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز. تحقیق احمد صادق الملاح. القاهرة: المجلس الاعلی للشؤون الاسلامیّه، ۱۳۹۴ق.
۹. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر. تفسیر القرآن العظیم. القاهرة: داراحیاء الکتب العربیّه.
۱۰. ابن منظور، محمّد بن مکرم. لسان العرب. بیروت: دارصادر، ۱۳۸۸ق.
۱۱. ابوالفتوح رازی، حسین بن علی. تفسیر ابوالفتوح رازی. مشهد: آستان قدس رضوی.
۱۲. بحرانی، سیّد هاشم. مدینه المعاجز الاثمه الاثنی عشر و دلائل الحجج علی البشر. تحقیق: عزّة الله المولائی الهمدانی. قم: مؤسسه المعارف الاسلامیّه، ۱۴۱۳ق.
۱۳. برقی، احمد بن محمّد. المحاسن. تهران: دارالکتب الاسلامیّه، مکتبه المصطفوی، ۱۳۷۰ق.
۱۴. بیضاوی، عبدالله بن عمر. انوار التنزیل و اسرار التأویل. القاهرة: مکتبه مصطفی البابی، ۱۳۵۸ق.
۱۵. جوادی آملی. تسنیم، تفسیر قرآن کریم. قم: مرکز نشر اسراء، ۱۳۷۸ق.
۱۶. جوهری، الصحاح. بیروت: دارالعلم للملایین.
۱۷. الحلی، الحسن بن سلیمان. مختصر البصائر. قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۲۱ق.
۱۸. رازی، فخرالدین محمّد بن عمر. تفسیر الکبیر. مصر: مکتبه عبدالرحمن محمّد، ۱۳۵۷ق.
۱۹. راوندی، سعید بن هبة الله. الخرائج و الجرائح. قم: مؤسسه الامام المهدي، ۱۴۰۹ق.
۲۰. زمخشری، محمود بن عمر. الکشاف عن حقایق غوامض التنزیل. بیروت: دارالکتب العربی.
۲۱. سبحانی، جعفر. منشور جاوید. قم: مؤسسه امام صادق، ۱۴۲۵ق.
۲۲. صفّار، محمّد بن الحسن بن فروخ. بصائر الدرجات. تبریز: شرکت چاپ کتاب تبریز، ۱۳۸۱ق.
۲۳. طباطبائی، محمّد حسین. تفسیر المیزان. تهران: دارالکتب الاسلامیّه، ۱۳۷۶ق.
۲۴. طبرسی، فضل بن الحسن. تفسیر جوامع الجامع. تهران: دانشگاه تهران، ۱۴۰۹ق.

۲۵. طبری، محمد بن جریر. تفسیر طبری. قاهره: مکتبه مصطفی البابی، ۱۳۷۳ق.
۲۶. طریحی، فخرالدین بن محمد. مجمع البحرین. تهران: مکتبه المرتضویه.
۲۷. عاملی، محمد بن حسن، حرّ. وسائل الشیعه الى تحصیل مسائل الشریعه. تهران: مکتبه الاسلامیه، ۱۳۹۵ق.
۲۸. عبده، محمد. المنار. مصر: دارالمنار، ۱۳۷۳ق.
۲۹. عیاشی، محمد بن مسعود. تفسیر العیاشی. تهران: المطبعة الاسلامیه، ۱۳۸۰ق.
۳۰. قرطبی، محمد بن احمد. الجامع لاحکام القرآن. قاهره: دارالکاتب العربی، ۱۳۷۸ق.
۳۱. کلینی، محمد بن یعقوب. الکافی الاصول و الروضه بشرح ملا صالح مازندرانی. طهران: مکتبه الاسلامیه، ۱۳۸۲ق.
۳۲. مجلسی، محمد باقر. بحار الانوار.
۳۳. معتزلی، قاضی عبدالجبار. المغنی. المؤسسة المصریة العامه، ۱۹۶۵م.
۳۴. مقاتل بن سلیمان بن بشیر. تفسیر مقاتل بن سلیمان. تحقیق: احمد فرید، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۴ق.
۳۵. ملکی میانجی، محمد باقر. بدایع الاحکام فی تفسیر آیات الاحکام.
۳۶. _____ مناهج البیان فی تفسیر القرآن. تهران: مؤسسة الطباعة و النشر وزارة الثقافة و الارشاد الاسلامی، ۱۴۱۷ق.
۳۷. موسوی شفتی، اسدالله. الامامه. تحقیق: سیّد مهدی رجائی، قم: مکتبه السید حجة الاسلام الشفتی.
۳۸. نیشابوری. تفسیر مطبوع در حاشیه تفسیر طبری.